

Ədəbiyyatımız

№ 35 (1403) 21 fevral - 22 fevral 2017-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN
İNKİŞAFINA DÖVLƏT DƏSTƏYİ FONDU

ƏMİN ABİD VƏ ONUN "AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI TARİXİ" ƏSƏRİ ƏTRAFINDA DÜŞÜNCƏLƏR

(əvvəli ötən sayımızda)

Məlum olduğu üzrə türk qövmlərinin hələ ibtidai cəmiyyət həyatı yaşarkən, bədli zövqünü doyurmaq məqsədilə yaratdığı şeir, ancaq müharibələrdə yaralıq göstərən qəhrəmanların sərgüzəştləri, əsirəti sürü kimi idarə edən rəislərin məhləri kimi mövzuları nəşr edən məsələlərdən, dastanlardan ibarətdir. Bunlar saz cinsindən telli çalğılar çalınaraq yüksək səslə söylənirdi.

Dastanların sözlərinə çalğının havası (melodiyası) verilir və bu sürətlə oxunan sözlər bir vəzn qazanmış olurdu" (səh. 144). Türk xalqlarının mədəni düşüncəsində dastanların yeri əlahiddəlikdir. Min illər boyu bir mədəniyyət hadisəsi olaraq dastan etnosun məişətinin, tarixinin, həyat tərzinin bütün spektrlərini özündə ehtiva edəcək yeganə düşüncə formulu idi. Onun öz bətnində günümüzə çatdırdıqları təkə ayrı-ayrı nümunələrdə əksini tapan məzmunla bitmir, həm də cəmiyyətin etnomədəni sistemini qələbləşdirən, ona yaşayış verən bir ruh hadisəsidir. "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuz Kağan", "Manas", "Alpamiş", "Corabatır", "Edige", "Boqlandıbatır", "Koroğlu" və s. bunun bariz nümunəsidir. Onu da əlavə edək ki, bu dastanların bu qədər tədqiqat faktına çevrilməsi, sistemli araşdırmaların aparılması da məhz ona olan marağın sonsuzluğundan irəli gəlir. Lakin bütün hallarda yenə də bir sirli ədəbiyyat hadisəsi olaraq qalmaqdadır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" elm aləminə bəlli olduqdan sonrakı iki yüz illik zamanda yazılır, yozulur, tarixçilərin, etnoqrafların, ədəbiyyatşünasların, dilçilərin, musiqişünasların təhlillərində müxtəlif problemlər müstəvidə yazıya gətirilir, yenə də fərqli təhlillərə, əlavə yazılara zərurət doğurur. Ə.Əbidin türk heca vəzninin qaynağının araşdırılmasında saza və dastana gəlib çıxması reallığın hadisəsidir. Onun yürütdüyü mülahizələr bütünlükdə

etnosun mədəni mədəniyyətinin alt qatlarına bələdliyindən, problemi sinxron və diaxron müstəvidə izləyə bilmək bacarığundan irəli gəlir. Burada xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələ vurğulanır ki, "Dədə Qorqud" kitabının bu nüsxəsinin hər nə qədər müsəlmanlığın oğuzlar tərəfindən qəbulundan sonra kopya edildiyi məlum olursa da, fəqət mündəricatı istər mövzu, istərsə yazı üsulu etibarilə olsun, tamamilə vəznli nəsr dövrünün xarakterini göstərir" (səh. 145). Vəznli nəsr nümunəsinin tarixi özlüyündə bəlkə də dilin tarixi qədər dərinlərə işləyir, etnosun özündə inkişaf yolunu xarakterizə edir. Çünki əldə olan nümunələr qələbləşmiş mətn tiplərinin inkişaf tendensiyasının elə də birtəxli olmadığını düşünməyə əsas verir. Məhz bu müşahidələr əsasında Ə.Əbidin söylədiyi "vəznli nəsr-dən yavaş-yavaş heca vəznli doğmağa başladı. Hecanın ilk təcəllisi, qədim atalar sözlərində görülür. Əksəriyyəti iki, bəzən dörd bölmədən ibarət olan bir qism atalar sözü kiçik bir mənzumə şəklini ərz edər" (səh. 146). Ədəbiyyatşünas alimin bu müşahidələri heca vəzninin türk şeir ənənəsində keçib gəldiyi yola işıq tutmaq baxımından əsaslı mənbə rolunu oynayır.

"Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabının başlanğıcında vurğulanan məsələ müəllifin konseptual yanaşmasını, problemin müxtəlif baxış bucaqlarında təhlil gerekliliyinin olması qənaətini aydınlaşdırır. XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühiti düşündürən bu məsələ F.Köçərlinin, İ.Hikmətin, H.Zeynallının, Y.V.Çəmənzəminlinin, S.Hüseynin, Ə.Nazimin də yanaşmalarında təxminən çox az fərqlə görünəcək vəziyyətdədir. Əmin Əbidin bir qeydini burada vermək yerinə düşər. "Azərbaycanlıların ədəbiyyatı tarixinin belə başlı-başına bir mövzu olaraq tədqiq edildiyi qərrib görə bilərik. Fəqət bir az səmimi düşüncələrdə ortada bir qərribəlik qalmaz. Türk ədəbiyyatı tarixinin bir silsilə halında tədqiq edilməsinin lazım olduğunu qəbul edənlər

dənək. Bu gün istisnaq aləmində yalnız bir ləhcənin ədəbi məhsulları ilə, hətta bir dilin müəyyən bir dövrünün tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər də yox deyil" (səh.25). Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı, eləcə də türk xalqlarının ədəbiyyatı müxtəlif kontekstlərdə təhlil probleminə çevrilir. Ədəbiyyat tarixinin işlənməsinin özünün müəyyən sistemi formalaşmışdır. Artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayan müzakirələr gediləcək yolun uğurlu variantını ortaya qoymuşdur. Məhz Ə.Əbidin də "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsəri problematikası, məsələlərə konseptual yanaşma sistemi ilə diqqəti cəlb edir. "Azərbaycan-Azəri-Oğuz təbirlərinin mənşəyi ilə intişarı haqqında ümumi bir tədqiq" başlığı altında yürüdülmüş mülahizələr müəllifin məsələyə geniş müstəvidə yanaşmasından irəli gəlir. Çağdaş zamanımızda artıq bu istiqamətdə lazımı qədər ciddi mülahizələr yürüdülmüş və yenə də müəyyən fikirlər yürüdülməkdədir. Ə.Əbidin mülahizələrindən görünür ki, bu məsələlər həmin dövrdə də aktual olaraq elmi-mədəni arenada geniş mövzuya çevrilmişdir. "Etnolojimiz haqqında yapılan tədqiqlərə bir baxış", "Azərbaycan nəresidir", "Hökumətimizin Azərbaycan adlanması", "Atəşgədlər bizim malımız da deyil" başlıqları altında verilən təhlillər bu gün də özlüyündə fikir ayrılıqlarına yol açır. Ancaq məsələyə təxminən yüz il bundan əvvəl müləhizələri baxımından yanaşdıqda xüsusi önəm daşıyır və dəyəri bir qədər artır. Burada ədəbiyyatşünas alimin gəldiyi bir qənaəti xüsusi olaraq qeyd edirik və bu, bütünlükdə onun düşüncəsinin əsas tezi kimi görünür. Ə.Əbid yazır: "Yuqarıdan bəri yaptığımız təhlillərin göstərdiyi vəchlə bizim torpaqlarımızda yaşayan türklər hal-hazırda Xorasanda, Təbriz civarında, İçəri İranda, İraqda, Kürdüstanda və bütün Qafqazda yaşayan türklər kibi oğuz camiasına mənsubdur. Bu camianın müxtəlif qismlərinin ayrı-ayrı adları olan türk-

lərdən yaşamaları, onların dil və ədəbiyyatlarının bir-birinə yabançı olduğunu icab etdirməz. Nəsil ki, İraq, İran və Qafqazdakı türklərin bu vaxta qədər yaratdıqları ədəbiyyata tamamilə yekpərə bir çöhrə ərz etmişdir.

Bu əsaslara və bugünkü vəziyyətə görə Dərbənddən Bağdada, Xorasandan Qara dənizə qədər yayılan geniş torpaqlar üzərində yaşayıb eyni dil və ləhcə ilə danışan türklərin yaratdığı ədəbiyyat bizim ədəbiyyatımız deməkdir" (səh. 40). Diqqət yetirilməli və əsas tutulmalı olan bu xətdir. Bütünlükdə elmi-nəzəri, mədəni düşüncənin üz tutub aydınlaşdıracağı və olanlara bu müstəvidən yanaşmalı olan məsələdir. "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamiş", "Bozqud", "Oğuz Kağan", "Uralbatır", "Corabatır", "Koroğlu" və s. hamısı eyni xətdə sıralanır və eyni amala, ruha xidmət edir. Ə.Yügnəkli, Ə.Yasəvi, Q.Təbrizi, X.Şirvani, N.Gəncəvi, Y.Əmrə, A.Ərdəbili, Ə.Təbrizi, Ə.Nəvai, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli,

Həbib, Kişvəri, M.Əmani, Qaracaoğlu, Dadaloğlu, M.P.Vaqif, Məhtimqulu, T.Fikrət, M.Şəhriyar, S.Vurğun, O.Sarıvəlli və s. bu sistemin və ruhun daşıyıcılarıdır. Ə.Əbidin konsepsiyası bizləri məsələlərə daha dərinləndirir. "Türkiyədə yapılan tədqiqlər", "Rusiyada yapılan tədqiqlər", "Azərbaycanda yapılan tədqiqlər" bir ümumiləşmə faktı kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Əski oğuzların yaşadıkları yerlər", "Əski oğuzlarda totemçilik", "Əski oğuzlar arasında hakim olmuş dinlər", "Əski oğuzlarda ədəbi həyat: ağır ədəbiyyatı", "Yazılı ədəbiyyat" başlıqları altında verilən təhlillər o dövr ədəbi-mədəni mühit haqqında aydın təsəvvür yaratmağa əsas verir.

Ə.Əbid bütün yanaşmalarında probleme köklü, genetik mahiyyətin aydınlaşması müstəvisində diqqət yetirir. Fikrimizcə, hər hansı məsələdə mahiyyətin aydınlaşması sonrakı mülahizələrin dəqiqliyi üçün əsas olur. Məhz oğuzların axınları, məskunlaşma xarakteri, həyat tərzində ətrafında mülahizələr bu gün də dəqiqliyi və aktuallığı ilə elmi məzmun daşıyır. "Əsirət dövrü Qafqaz və Azərbaycanda ədəbi həyatın başlanması" adlı bölmədə bir məsələ xüsusi olaraq vurğulanır: "Qafqaz və Azərbaycana gələn köçəbə türklər ilk zamanlar əhəmiyyətsiz bir azlıq - əqəliyyət təşkil edirdilər. Zaman keçdikcə yeni-yeni gələn başqa oğuz qövmləri sayəsində İranın bütün şimal qismi ilə Qafqazda qüvvətli və mütləq bir əksəriyyət vücuda gətirildilər. İrana gələn oğuzlar yalnız məmləkətimizin şimal parçasında və Qafqazda yerləşməklə qalmıyordular. Eyni zamanda İranın içərilərinə doğru da soxulub oralarda durtunuyordular. Hətta İranın qərb sərhədini keçib İraqa, Anadoluya, Şimali Suriyaya qədər nifus edirdilər" (səh. 71). Burada Zərdüşün "Avesta"sı ətrafındakı mülahizələr, Azərbaycan və Qafqaz atəşgədləri ətrafında yaranan təşkilatlanma, "Avesta"-nın bu təşkilatların müqəddəs kitabı olması ilə

bağlı yürüdülmüş fikirlər nə qədər mübahisələrə yol açsa da, ancaq mahiyyətə yönəlikliyi ilə böyük dəyər qazanır və daha konseptual yanaşmaları zəruri edir. Aydınlıq üçün bir məsələyə də diqqət yetirək. "Çox qüvvətli olan "Quran ədəbiyyatı" bir tərəfdən fars və pəhləviləri boğarkən o biri tərəfdən də oğuzları öz qanadı altına alıyordu. Bununla bərabər bu maddi və mədəni qarışıqlıq içində türklər yenə çöl həyat sistemini yaşayırdılar. Müsəlmanlığı qəbul etməklə bərabər ərəb ədəbiyyatı və bədiyyatına yabançı olan köçəbələr, o dərəcədə də İran qövmləri ədəbiyyatının təsirindən uzaqdı. Bunlar öz bədii ehtiyaclarını təyin edərkən Orta Asiyadan sürükləyib gətirdikləri öz ağır ədəbiyyatlarını davam etdirirdilər" (səh. 72).

Əlbəttə tipoloji təhlillər, son dövrün mədəni mühitindən doğan etnomədəni düşüncəyə maraqlar Oğuz mədəniyyətinin genetikasını, mahiyyət spektrlərini daha sistemli öyrənməyə zərurət doğurur. Bunların qaynağı isə heç şübhəsiz XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində başlayan milli oyanışa bağlıdır. Artıq Ə.Əbid və bu sıradan olan böyük ziyalılar gediləcək yolu, istiqaməti müəyyənləşdirmişlər. Onların fəaliyyəti, yazdıqları, idealları nəsilər üçün bir nümunədir. Əmin Əbidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabının vətəndaşlıq duyğusu ilə arxivlərdən ədəbi arenaya qaydıışı bu nümunənin, ruhun yaşarlılığıdır.

Mahmud ALLAHMANLI
filologiya elmləri doktoru,
professor

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
PREZİDENTİ YANINDA KÜTLƏVİ
İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN İNKİŞAFINA
DÖVLƏT DƏSTƏYİ FONDUNUN
MALİYYƏ YARDIMI İLƏ